

प्रकाश दुलारे

शिवाजी महाराजांची स्वराज्याची

संकल्पना

प्रकरण दुसरे

शिवाजी महाराजांची स्वराज्याची संकल्पना

स्वराज्य संकल्पनेचा इतिहास :

“स्वराज्याची कल्पना वैदिक काळात मांडण्यात आली आहे. वैदिक काळात ‘ऐतरेय ब्राह्मण’ ग्रंथात वेगवेगळ्या राज्यघटनांचा उल्लेख आहे. त्यात स्वराज्य, वैराज्य, साम्राज्य वर्गैरे राज्यघटनांचा उल्लेख आहे”.^१ ऐतरेय ब्राह्मण ग्रंथात स्वराज्य शब्दाचा अर्थ स्वतःचे राज्य असा आहे. स्वराज्याची ही कल्पना ही ‘छांदोग्य’ उपनिषदात मांडण्यात आली. ‘यत्तेमही स्वराज्यम’ अशी घोषणा क्रृषी करतात. याचा अर्थ आम्ही स्वराज्य स्थापन करण्यासाठी प्रयत्न करू असा होतो. “ऐतरेय ब्राह्मणात पश्चिम भारतातील स्वराज्यांचे वर्णन आहे. त्यांच्या राज्यकर्त्याला ‘स्वराट’ म्हटले आहे. स्वराट म्हणजे स्वयंशासित! वाजपेय यज्ञांची प्रशस्ती करताना ‘तैतिरीय ब्राह्मणात’ म्हटले आहे की, हा यज्ञ करणारा ‘स्वराज्य’ मिळवितो म्हणजे समान लोकांत ज्येष्ठ होतो. याचा अर्थ असा की, ‘स्वराट’ राज्यकर्त्याची निवड समान लोकांतून गुणवत्तेवर होत असते.”^२

“इंद्राने पहिला स्वराज्याभिषेक मिळविला असा उल्लेख आहे. याचा अर्थ गण सदस्यांनी इंद्राची स्वराटपदी निवड केली. महाभारतातही “सदृशाःसर्वे” अशा गण सदस्यांचा उल्लेख आहे. या गण सदस्यांपैकी काही लोकांची गणमुख्य म्हणून व त्यापैकी एकाची ‘प्रधान’ म्हणून निवड होत असे. त्याचा साच्या समाजावर अधिकार चालत असे. पश्चिम भारतातील निश्चय व आपश्चय लोकांत या प्रकारचे शासन होते. असे ऐतरेय ब्राह्मणात म्हटले आहे. यापैकी निश्चय हे सिंधू नदीच्या मुखाशी तर आपश्चय त्याच्या किंचित उत्तरेला राहत होते. तथापि यजुर्वेदाच्या काळापासून उत्तर भारतात ‘स्वराज्य’ पद्धतीची शासन पद्धती होती”.^३

भारतात प्राचीन काळी स्वराज्याप्रमाणे वैराज्याचेही प्रचलन होते. या वैराज्य परंपरेचा विष्णु, गुप्त, चाणक्य, यौगंधरायण, महामात्य राक्षसादिकां साम्राज्यवादी लेखकांनी

धिक्कार केला . तरी भारतीयांच्या मूळ राजकीय विचारांवर त्याचा प्रभाव पडल्याशिवाय राहिला नाही . विशेषत: यदु कुलात राजा राहणार नाही या शापामुळे गणराज्याच्या मागंनिच शासन करणे क्रम प्राप्त झाले, सात्वत, अंधक, वृष्णी, यादव या क्रमाने ही वैराज्याची व स्वराज्याची कल्पना पश्चिम भारतातून महाराष्ट्रात येऊन पोचली व पुढे राजपद वंशानुगत झाले तरी त्यामागची लोकमान्यतेची मूलभूत कल्पना नष्ट झाली नाही .

“शासन संस्थेबद्दल वेदकाळापासून आज्ञापत्रापर्यंत सातत्याने चर्चा झाली असून दंडनीति हे वेगळे शास्त्रच निर्माण झाले आहे . ‘गण’ या शब्दाचा अर्थ शासनपद्धती असा असून संघाचा अर्थ ‘राज्य’ हा आहे . ‘संघ’ हा ‘संघटीत’, ‘संहत’ असल्यामुळे त्याला संघ म्हणतात . संघ हा राजकीय घटक असल्यामुळे त्याला ‘अंक’ आणि लक्षणे असणे साहजिकच आहे . डॉ . के . पी . जयस्वाल यांच्या मते अंक आणि लक्षणे या दोन्ही शब्दांचा अर्थ एकच म्हणजे ‘चिन्ह’ असा आहे .”^४

स्वराज्याची कल्पना ही जवळ-जवळ अडीज हजार वर्षांनंतर छत्रपती शिवाजी महाराजांनी उचलली आणि स्वराज्य स्थापन केले . छत्रपती शिवाजी महाराजांचे सर्व प्रयत्न हे ‘हिंदवी स्वराज्य’ साठी होते हे त्यांच्या पत्रातून दिसून येते . “इ . स . १६४५ साली रोहिरखोप्यात व वेलखंड खोप्यात कुलकर्णी दादाजी नरसी प्रभू याला पाठविलेल्या पत्रात शिवाजी महाराज लिहितात की, “वजिराचा विजापूरहून हुकूम आला . तो ठाणे सिरवलाहून अमिनांनी तुम्हाकडे पाठविला त्याजवरून तुमचे बाप नरसिबाबा हवालदिल जाले वगैरे कितेक बहुतेक लि त्यास शाहसी वेमानगिरी तुम्ही व आम्ही करीत नाही . श्री रोहिरेश्वर तुमचे खोरियातील आदि कुलदेव तुमचा डोंगरमाथा पठारावर शेंद्रीलगत स्वयंभू आहे . त्याणी आम्हास यश दिले व पुढे तो सर्व मनोरथे ‘हिंदवी स्वराज्य’ करून पुरविणार आहे त्यास बावास हवाल होऊ नये .”^५

छत्रपती शिवाजी महाराजांनी ताब्यात घेतलेल्या सगळ्या भूभागाला स्वराज्य असे म्हटले जाई . स्वराज्य म्हणजे स्वतःचे राज्य . वैदिक काळातील स्वराज्याची कल्पना वेगळी होती . तो राज्यघटनेचा प्रकार होता आणि कदाचित त्या काळात स्वतःच्या आत्मावर

स्वतःचे प्रभुत्व स्थापन करणे आणि लोकीच्या हातामध्ये राजकीय सत्ता प्रदान करणे हे दोन अर्थ होते. स्वराज्याची राज्यघटना लोकशाहीवादी होती. छत्रपती शिवाजी महाराजांच्या काळामध्ये स्वराज्याचा या प्रकारचा अर्थ अभिप्रेत नव्हता.

छत्रपती शिवाजी महाराजांच्या मते स्वराज्य म्हणजे स्वतःचे राज्य होय. त्यांच्या मते, या राज्यावर इतर कोणत्याही धर्माचा व सत्तेचा प्रभाव असणार नाही. ‘हिंदवी स्वराज्य’ म्हणजे मराठी लोकांचे स्वतःचे राज्य या अर्थने हा शब्दप्रयोग करण्यात आला. स्वतः छत्रपती शिवाजी महाराजांनी या शब्दाचा वापर केला आहे. “स्वराज्याला पर्यायी असा शब्द ‘महाराष्ट्र राज्य’ असा आहे. या अर्थाचा शब्द कान्होजी जेथे यांनी वापरला आहे”.^६ ‘महाराष्ट्र राज्य’ म्हणजे ‘मराठी लोकांचे राज्य’ होय. छत्रपती शिवाजी महाराजांचे स्वराज्य हे जरी आजच्या अर्थने लोकशाही राज्य नसले तरी राजाने जास्तीत-जास्त लोकांच्या कल्याणार्थ प्रयत्न केले पाहिजेत. लोकांच्या कल्याणासाठी काम केले पाहिजे असे त्यांचे मत होते. त्यासाठी त्यांनी राज्याच्या साधनाचा वापर केला.

कॉ. श्री.अ.डांगे यांच्या मते “छत्रपती शिवाजी महाराजांनी कराने नाडलेल्या शेतकर्यांसाठी कायदे केले. सर्व मोकासे रद्द केले. शेतकर्यांना संरक्षण दिले. त्यामुळेच सर्व शेतकरी शिवाजीभोवती, स्वराज्याभोवती जमा झाले”.^७ छत्रपती शिवाजी महाराजांनी वतनदार व जमीनदारांची अव्यवस्था पार मोडून टाकली. सभासद सांगतो की “मुलखांत जमीनदार, देशमुख व देसाई यांचे जप्तीखाली कैदेत रयत नाही. यांनी साहेबी करून नागवीन म्हटलियानें, त्यांचे हातीं नाही. इदलशाही, निजामशाही, मोंगलाई देश कबिज केला, त्या देशात मुलकांचे पाटील कुलकर्णी यांचे हातीं व देशमुखांचे हाती कुल रयत यांनी कमाविसी करावी आणि मोघम टक्का घावा. हजार दोन हजार जे गांवी मिरासदारांनी घ्यावे, ते गावीं दोनशें तीनशे दिवाणांत खंडमक्ता घावा त्यामुळे मिरासदार पैकेकरी होऊन गांवास हुडे, वाडे, कोट पाडिले. नामांकित काटे जाहाला तेथें ठाणे ठेविले. आणि मिरासदारांचे हातीं नाहींसे ठेविले. असे करून मिरासदार इनाम इजारतीने मनास मानेसारखें आपण घेते होते तें सर्व अमानत करून जमीनदारास गल्ला व नख्त गांव पाहून देशमुखास व देशकुलकर्णी यांस व पाटील कुलकर्णी

यांसि हक्क बांधून दिला. जमीनदारांनी वाडा बुरजांचा बांधू नये. बांधून राहावे ऐसा मुलकाचा बंद केला”.^८

त्यामुळे जमीनदारांच्या व वतनदारांच्या कचाट्यातून रयत साफ सुटली. मधली पिलवणूक, मधले अडते शिवाजी महाराजांनी नष्ट केले. म्हणूनच शेतकऱ्यांनी त्यांना पाठिंबा दिला. शिवाजी महाराजांनी शेतकऱ्यांना समाधान दिलें. ते खोरेंखुरें स्वराज्य होतें. म्हणूनच लोक त्याला ‘हिंदवी स्वराज्य’ म्हणं लागले!

अमात्यांच्या मते, “प्रथम राजे लोकीं, सकल सृष्टि ईश्वर निर्मित, सकलांचा नियंता ईश्वर, त्यांने निर्माण केले. जनामध्ये आपण एक परंतु पुष्कळांच्या प्रकृति भिन्न त्यास एक नियम करून संरक्षणकर्ता नसता परस्पर विरोध पावून नाशातें पावतील असे न व्हावे. आपली सकल प्रजा निरुपद्रव होत्याती धर्मपथप्रवर्तक असावी, या प्रजेचे कस्येस्तव ईश्वरें संपूर्ण कृपानुग्रहे आपणांस राज्य दिलें आहे”.^९ अमात्य पुढे लिहितात की, “राज्यातील नीति व राज्यातील बुद्धि व राज्यातील मर्यादा सर्वांनी शिकोन जाव्या, त्या राज्याच्या असा विस्खलित प्रसंग पाहून राज्यातील प्रजा म्हणजे तोच राज्याचा जीवनोपाय, तीच प्रजा अनेक क्षुद्रोपद्रवांमुळे बहुत पीडा पावली. राजसत्तेव्यतिरिक्त दुसरीयाचें. स्वामित्व ज्यावर नसावे. त्यावर राजशासनापेक्षा इतर शासन अधिकाधिक प्राप्त जाहले. किंबऱ्या यामुळे त्यांवरील राजसत्ताच उडोन गेली”.^{१०}

शिवाजी महाराजांनी नवी राज्यसत्ता स्थापन केली. अराजक दूर केले राज्याभिषेक करून घेतला. सभासदाच्या मते “मुसलमान बादशहा लख्ती बसून, छत्र धरून, पातशाही करितात, आणि शिवाजी राजे यांनीही चार पादशाही दबविल्या आणि पाऊण लाख घोडा लष्कर गडकोट असे (मिळविले) असतां त्यांस तख्त नाही याकरितां मळाठा राजा छत्रपती व्हावा असें चित्तांत आणिले. आणि (ते) राजियासही मानिले”.^{११} रामचंद्रपंत अमात्यांच्या मते “सिंहासनारूढ होऊन छत्र धरून छत्रपति म्हणविले देशदुर्गादि सैन्यादि बंद नवेच निर्माण करून एकरूप अव्याहत शासन चालविलें. केवळ नूतन सृष्टिच निर्माण केली”.^{१२} सभासदाच्या मते “येणेप्रमाणे राजे सिंहासनारूढ जाले. या युर्गीं सर्व पृथ्वीवर म्लेच्छ बादशहा. हा मळाठा

पातशाहा येवढा छत्रपती जाला . ही गोष्ट काही सामान्य जाली नाही” .^{१३}

छत्रपती शिवाजी महाराजांचे ‘हिंदवी स्वराज्य’ हे समर्थ रामदासांना तर ‘आनंदवनभुवनच’ वाटले . या आनंदवनभुवन बद्दल समर्थ रामदास लिहितात की,

“जन्मदुःखें जरादुःखें | नित्यदुःखें पुनः पुन्हा
संसार त्यागणे, जाणे | आनंदवनभुवना ॥
स्वर्जीं जें देखिलें रात्रीं | तें तें तैसेंची होतसे
हिंडता फिरतां गेलों | आनंदवनभुवना ॥
स्वधर्माआड जे विघ्ने | तें तें सर्वत्र उठीलीं
लाटिलीं कुटिलीं देवे | दापिली कापिलीं बहू ॥
विघ्नाच्या उठिली फौजा | भीम त्यावरी लोटला ॥
घडिलीं चिडिलीं रागे | रडविलीं बडविलीं बळे ॥
बुडावे सर्वही पापी | हिंदूस्थान वळावले ॥
बुडाला औरंग्या पापी | म्लेच्छसंहार जाहला
मोडली मांडलीं क्षेत्रे | आनंदभूवनीं ॥
महिमा तो वर्णवेना | विशेष बहुतांपरीं
विद्यापीठ ते आहे | आनंदभूवनी”^{१४}

शिवाजी महाराजांची स्वराज्याची कल्पना :

छत्रपती शिवाजी महाराजांनी मध्ययुगीन काळात स्वराज्याची स्थापना करून एका क्रांती घडवून आणली . स्वराज्याच्या संरक्षणासाठी आणि आणखी विस्तारासाठी सेना उभारली . अंमलाखाली असलेल्या प्रदेशाच्या बाबतीत महमूल गोळा करण्याची काही एक पद्धत आखून दिली . ठिक ठिकाणच्या लहान-मोठ्या अधिकाच्यांनी कसे वागावे याचेहि काही नियम सांगितले . हे सगळे पहाता एक गोष्ट निश्चितपणे दिसते ती अशी की, छत्रपती शिवाजी महाराजांनी जे निर्माण केले त्याची प्रत्यक्षातली मांडणी त्यासंबंधात क्वचित त्यांनी स्वतः किंवा

त्याच्या अधिकाच्यांनी व्यक्त केलेले अभिप्राय आणि तत्कालीन स्वकीय परकीयांना प्रतीत झालेले त्याचे स्वरूप या सगळ्या गोष्टी साकल्याने लक्षात घेऊन छत्रपती शिवाजी महाराजांची स्वराज्याची कल्पना खालील मुद्द्यांच्या आधारे आपल्याला लक्षात होता येईल.

१. स्वराज्यामध्ये सर्व व्यवस्था उत्तम असावी :

स्वराज्यामध्ये सर्व व्यवस्था उत्तम असावी. शत्रूच्या हल्ल्याची झळ रयतेला किंचितही पोहचू नये यासाठी छत्रपती शिवाजी महाराज दक्ष होते. त्यामुळे त्यांनी स्वराज्यामध्ये सर्व व्यवस्था उत्तम ठेवण्यावर भर दिला. म्हणून अमात्य सांगतात की, “छत्रपती शिवाजी महाराजांनी राज्यातील सरकारकून, सरदार आदिकरून लहान थोर सेवक यांचे यथोचित वहुमान करून समाधानें केलीं. किल्येक नूतन सेवक कार्यकर्ते पाहून नावाजिले. सकळांची चित्तें हातीं घेऊन एकाचा एकास द्वेष करू न देता यथायोग्य यथानुसूमे राजकार्यास प्रवर्तविले. अमर्याद प्रतिकूल होते त्सांस यथोचित शासनें अनुकूल करून मयदिनें ठेविले. जे केवळ अनर्गल उत्पाती, उपेक्षा केलियानें अन्यायाची बुद्धि होणार असे होते त्यांस मारून गर्देस मिळविले. संपूर्ण प्रजेस अभ्य देऊन निरुपद्रव केला, देश स्वस्थ केला.”^{१५}

ते पुढे म्हणतात “मुख्य हुजुरात असे नाव मात्र अवशिष्ट राहिले होतें तें हुजुरात लवकर हशम बंदुकी तिरंदाज आदिकरून परम शूर विश्वासु हुकुमवारदार लोक ठेवून देखील सामान यांची उस्तवारी करून हुजुरात बरी सजविली. तमाम किल्लेकोटांची राहिली इमारत नवी चालीस लावून, गल्ला, दारूगोळे, बाण, हुके, भांडी इत्यादी सामान चढवून संपूर्ण देश दुर्ग सामान पुरें केले. राज्यातील पागा व हशम यांचा बंद अगदी ढांसळोन गेला होता तो नीट करून, आरबी, इलाखी ताजी कच्छी, धड-घोडे, धड सामान व मारक अस्कप्याचे माणूस ठेवून पागा केली. मावळे, आडाव, इटेकरी, पटटाईत, बाकाईत यावेगळे बंदुकी, तुरसंदाज, कानडे, तोरसाली व जांगडे बंदुकी व तिरंदाज यांची संचणी करून हशम मेळविले. रामचांग्या, दुराव्या, फिलनाळा, सुतरनाळा, यांखेरीज थोर थोर गाड्यांवरील भांडी व करोळ असा चालता तोफखाना सज्जिला राज्य अब्बादान केले.”^{१६}

स्वराज्यामध्ये सर्व व्यवस्था उत्तम असावी यासाठी छत्रपती शिवाजी महाराज किती दक्ष होते. हे त्यांच्या अनेक पत्रावरून दिसून येते. ‘अखंड सावधान’ ही महाराजांची सततची आज्ञा होती; कारण आपल्या सीमेशी लागून असलेल्या त्या दोन प्रबल सत्ता-आदिलशाही आणि मोगल आपल्या प्रदेशावर केक्हा झडप घालतील आणि तेथील रयतेला कैद करून नेतील याचा भरवसा नसे. अशा परिस्थितीत देशमुखांचे मुख्य कर्तव्य म्हणजे आपल्या असंहाय रयतेला सुरक्षित स्थळी नेणे आणि तिचे रक्षण करणे हे काम त्याने रात्रीचा दिवस करून, डोळ्यात तेल घालून दक्ष राहून केले पाहिजे असे त्यांना बजावले होते. देशमुखाने आपल्या कर्तव्याचे नीट पालन केले नाही आणि मोगलांनी रयतेला पकडून नेले तर त्याबद्दल देशमुखांना जबाबदार धरले जाईल आणि त्यांना शासन केले जाईल अशी समज छत्रपती शिवाजी महाराजांनी सर्जा जेधे यांना लिहिलेल्या पत्रातून दिलेली दिसून येते.

छत्रपती शिवाजी महाराज लिहितात की, “मोगल प्रस्तुत तुमच्या तापियात धावणीस येतील रोखा अडताच तुम्ही तमाम आपले तापियात गावचा गाव ताकिद करून मानसे लेकरे वाळे समतर तमाम इयेति लोकास घाटाखाले बाका जागा असेल तेथे पाठवते.”^{१७}

ते पुढे लिहितात की, “जेथे गनिमाचा आजार पहुचेना ऐशा जागियासि त्यासि पाठविणे ये कामास हैगे न करणे रोखा अडताचर सदरहू लिहिलेप्रमाणे अमल करणे-ऐसियासी तुम्हांपासून अंतर पडलियावरि मोगल जे बंद धरून नेतील त्याचे पाप तुमचा पाप तुमचा माथा बैसेल-ऐसे समजोन गावचा गाव हिंडोनु रातीचा दिवस करून लोकाची माणसे घाटाखाले जागा असेल तेथे पाठवने.”^{१८}

ते पुढे लिहितात की, “या कामास एक घडीचा दिरंग न करणे तुम्ही आपले जागा हुशार असणे गावगनाहि सडेकडील सेतपोत जतन कशवया जे असतील त्यासही तुम्ही सांगने की, डोंगरावर असिरा कुबल जागा आसरें ऐस त्यासि सांगने.”^{१९}

आपल्या स्वराज्याचे, तेथील रयतेचे रक्षण करणे हे आपले आद्य कर्तव्य आहे. असे महाराज सतत मानीत आले होते. शायिस्तेखानाची मानहानी करून ‘आपल्या मुलखातून त्याला हुसकून लावल्यावर आपल्या भूमीचे रक्षण करणे हे आपले आद्य कर्तव्य आहे!

पटविण्यासाठी एका मोगली अधिकाऱ्याला लिहलेल्या पत्रात महाराज म्हणतात की, “आज तीन वर्षे बादशहाचे मोठमोठे सल्लागार व योद्धे आमचा प्रदेश काबीज करण्यासाठी चालून येत आहेत हे तुम्हां सर्वास माहित आहेच . बादशहा हुकूम फर्मावितात, ‘शिवाजीचे किल्ले व मुलूख काबीज करा! तुम्ही जबाब पाठविता ‘आम्ही लवकरच काबीज करतो ! (पण) या आमच्या दुर्गम प्रदेशात नुसता कल्पनेचा घोडा सुद्धा नाचविणे कठीण आहे . मग तो प्रदेश काबीज करण्याची गोष्ट कशाला ! भलत्याच खोट्या बातम्या बादशहाकडे लिहून पाठविण्यास तुम्हास लाज कशी वाटत नाही .”^{२०}

शिवाजी महाराज पुढे लिहितात की, “कल्याणी व बेदरचे किल्ले उद्याडया मैदानात होते ते तुम्ही काबीज केले . आमचा प्रदेश अवघड व डोंगराळ आहे . नदी-नाले उतरून जाण्यास समुद्र किनाऱ्यावर आहेत . विचारा अफजलखान जावळीवर फौज घेऊन आला आणि नाहक मृत्युमुखी पडला . हा सर्व प्रकार तुम्ही आपल्या बादशहास का कळवीत नाही? ‘अमीर-अल-उमराव’ शाइस्तेखान आमच्या खोच्यात तीन वर्षे सारखा लपत होता . ‘शिवाजीचा पाडाव करून लवकरच त्याचा प्रदेश काबीज करतो? असे बादशहाकडे लिहून थकला . ह्या खाडेसाळ वर्तमानाचा परिणाम त्याला भोवला . तो परिणाम सूर्यासारखा स्वच्छ सर्वाच्या समोर आहे . आपल्या भूमीचे संरक्षण करणे हे माझे कर्तव्य आहे आणि तुम्ही बादशहाकडे कितीही खोट्या बातम्या लिहून पाठविल्या तरी मी आपले कर्तव्य वजावण्यास कधी चुकणार नाही .”^{२१}

२. कोणतीही लबाडी असू नये :

छत्रपती शिवाजी महाराजांच्या स्वराज्यात कोणत्याही प्रकारच्या लबाडीला थारा नव्हता . शिवाजी महाराजांच्या मते “आठ महिने बाहेर लष्करांनी परमुलखात पोट भरावें . खडंण्या घ्याव्या आठ महिने परमुलखांत स्वारी करावी . वैशाखमार्सी परतोन छावणीस येताच आपले मुलखाचे सरदेस कुल लष्कराचा झाडा घ्यावा . पूर्वील विशादीचे जावते रजू घालावे . ज्याजती होईल तितकी किंमत करून त्याच्या हक्कात धरावी . थोर किंमतीचा वस्तभाव

असलियास दिवाणांस घावी . कोणी चोरून ठेवील आणि दाखल सरदारास जाहलियाने शासन करावें . ”^{२२}

स्वराज्यामध्ये कोणतीही लवाडी असू नये . प्रभावलीच्या सुभेदारास त्याच्या दिरंगाईबद्दल शिवाजी महाराजांनी केवढी समज दिलेली होती हे त्यांच्या पत्रातून स्पष्ट होते . शिवाजी महाराज खुद लिहितात की, “सदरसन खमस सैन व झलक दोलतखान व दरिया सारंग यांसी ऐवज व गल्ला राजश्री मोरोपंत पेशवे यांनी वराता सुबे मजकुरावरी दिथल्या, त्यांस तुम्हीं काही पावले नाहीं, म्हणोन कळो आले . त्यावरून अजब वाटले की, ऐसे नादान थोडे असतील ! तुम्हाल समजलें असेल कीं याला ऐवज कोठें तरी ऐवज खजाना रसद पाठविलीया मजरा होईल . म्हणत असाल तरी पद्यदुर्ग बसवून राजपुरीच्या उरावरी दुसरी राजपुरी केली आहे . त्याची मदत व्हावी पाणी फार्टीं आदिकरून सामान पावावें या कामास आरमार बेगीने पावावे ते नाहीं . ”^{२३}

ते पुढे जरवेने लिहितात “पद्यदुर्ग हवशी फौजा चौफेर जेर करीत असतील आणि तुम्ही ऐवज न पाठवून आरमार खापळवून पाडाला ! ऐवढी हरामखोरी तुम्ही कराल आणि रसद पाठवून मजरां करू म्हणाल, त्यावरी साहेब रिझतील की काय ? हे गोष्ट घडायाची तळ्ही होय न कळे की हवशियांनी कांही देऊन आपले चाकर तुम्हाला केले असतील ! त्याकरितां ऐसी बुद्धी केली असेल ! तरी ऐशा चाकरांस ठीकेठीक केले पाहिजेत ! ब्राह्मण म्हणून कोण मुलाहिजा करू पाहतो? याउपरि तळ्ही त्यांला ऐवज व गल्ला राजश्री मोरोपंती देविला असे तो देवितील . तो खजाना रसद पावलियाहून अधिक जाणून तेणेंप्रमाणे आदा करणे की ते तुमची फिर्याद न करीत व त्यांचे पोटास पावोन आरमार घेऊन पघ्दुर्गाचे मदतीस राहात तें करणे . या उपरि बोभाट आलियाउपरि तुमचा मुलाहिजा करणार नाहीं . गनिमाचे चाकर जालेत . ऐसे जाणून बरा नतीजा तुम्हास पावेल ”.^{२४} ही वाक्य छत्रपती शिवाजी महाराजांची कठोर शिस्त व जरब दाखवतात .

३. मोगलांचे राज्य बरे होते असे लोकांनी म्हणून नये :

छत्रपती शिवाजी महाराज रयतेला पोटच्या पोराप्रमाणे जपत. कोणावरही अन्याय होऊ देत नसत. गरीब, अपंग जनतेला त्रास देणे हे त्यांच्या तत्वात कधीचं बसत नसे. छत्रपती शिवाजी महाराजांची रयतेविषयीची तळमळ शब्दांशब्दातून प्रकट होते. महाराजांनी चिपळूनच्या जुमलेदार व कारकुनास लिहिलेल्या पत्रातून त्यांची जनतेविषयीची तळमळ प्रकट होते. चिपळूण या कसव्याच्या ठिकाणी साहेबांनी लष्कराच्या योगक्षेमांची सर्व व्यवस्था केली होती. त्यामुळे घाटावर सैन्यांने जाण्याचे काही कारण राहिले नव्हते. म्हणून त्यांनी छावणीस रवाना करण्यात आले होते. चिपळूणास सैन्याचा मुक्काम होता.

दाभोळच्या सुभ्यात पावसाळयाची बेगमी म्हणून सारी सामग्री, दाणा आणि इतर वरकड गोष्टींचा संचय केला होता. पण त्यापैकी बराच भाग आधीच खर्चून गेला होता. त्यामुळे चिपळूनच्या आसपासच्या प्रदेशात लष्कराने गवत आणि इतर वरकड वार्वींसाठी लोकांना त्रास देण्यास सुरुवात केली. त्यामुळे तेथे आता काही सुस्थिती राहिली नव्हती. अशा अवस्थेत वैशाख महिन्याचे वीस दिवस आणि हा उन्हाळा हे सैन्याला अधिक कष्टाचे झाले. त्यामुळे पागा जाग्यावर बसून राहिली. परंतु त्यांची व्यवस्था करणे जरूर होते, म्हणून कारकूनाकडून आणि गडोगडी जो धान्य संचय होतो तो देऊन होईल तितकी लष्कराची बेगमी (तरतूद) केली होती.

अशी व्यवस्था केल्यावर राजे अधिकाऱ्यांना बजावतात की, “याउपरी, तुम्ही मनात येईल तसा दाणा, रोजचा खुराक, गवत मागाल असेल तोपर्यंत धुंदी करून कशाची पर्व न करता चाराल आणि सर्व सामग्री नाहीसी झाली, म्हणजे मग काही पडत्या पावसात मिळणार नाही. उपास पडतील, घोडी मरावयास लागतील. याचा अर्थ घोडी तुंम्हीच मारली असा होईल आणि दाणा वैरणीसाठी आजूबाजूच्या प्रदेशाला त्रास देऊ लागाल. असे झाले म्हणजे सैन्यांतले लोक गावात जातील. कोणी कुणव्याचे तेथील दाणे, कोणी भाकर, कोणी गवत, कोणी लाकुडफाटे, कोणी भाजी, कोणी पाले इ. ऐवज घेऊन येतील. आणि असा त्रास कुणवी लोकांना होऊ लागला. म्हणजे जे काही कुणवी घरं धरून आणि केवळ आपला जीव मात्र

घेऊन राहिले आहेत तेही जाऊ लागतील . किंतुके लोक उपाशी मरु लागतील . म्हणजे त्या लोकांना असे वाटूं लागेल की मुघलांच्या धाडीपेक्षा तुमची धाड अधिक झाली असा लोकांचा तळतळाट होईल . ”^{२५}

छत्रपती शिवाजी महाराज पुढे लिहितात की, “तेव्हा रयतेचे व घोड्यांचे जे नुकसान होईल त्याची सारी बदनामी तुम्हांवरी येईल . हे तुम्ही बरे जाणून, सिपाही (घोडेस्वार) असो अथवा पावखलक (पायदळातील लोक) असेत अत्यंत सावधगिरीने वर्तन करावे . जे काणी सैनिक लोक पागेत अथवा या प्रेदेशात गावोगाव राहिले असतील त्यांना तेथील रयतेला काढीचाही त्रास देण्याची गरज नाही . साहेबांच्या खजिन्यातून प्रत्येकाच्या पदरी त्याची वाटणी घातली आहे . तेव्हा अशा परिस्थितीत ज्याला जे हवे असेल ते म्हणजे दाणा, अगर त्याच्या जवळ गुरेढोरे असतील त्यास गवत हवे असेल अगर लाकूडफाटा हवा असेल, अथवा भाजीपाले आणि वरकड जिन्स हवे असतील त्याने बाजारास जावे आणि तेथे जे विकावयास येईल ते रास्त भावाने विकत आणावे . ”^{२६}

ते पुढे लिहितात की, “कोणावर जुलूम जबरदस्ती करू नये . कोणाशी भांडणतंटा करू नये . पागेसाठी जी सामग्री साठविली आहे ती सारा पावसाळा पुरविली पाहिजे; अशा पद्धतीने कारकून मंडळी दाण्याचा रोजचा खुराक देतील, त्याचप्रमाणे घेत जावे . असे झाले म्हणजे उपास पडणार नाहीत आणि दररोज खावयास मिळत जाईल आणि असे करीत असताना घोडी ताजीतवानी सशक्त होतील असें करावे . कारकुनाशी सैनिकांनी नसतीच धुसफूस करू नये; आपल्याला अमुकच द्या तमुकच द्या अशी मागणी करीत पुंडाईन मोतददाराने अथवा नोकराने कोठीत, कोठारात शिरून लुटालूट करू नये . ”^{२७}

ते पुढे लिहितात की, “हाली उन्हाळ्याचे दिवस आहेत . पागेचे लोक तेथे जागा धरून राहिले असतील किंवा राहतील . या लोकांपैकी कोणी आगट्या पेटवतील . कोणी भलत्याच जागी चुली मांडतील . अन्न शिजवण्यासाठी चरी खणतील . कोणी तंबाखू पेटविण्यासाठी आगी घेतील . या वेळी बाजूला गवत पडले आहे याचा विचार ते करणार नाहीत . वारा लागेल आणि नकळत एकाएकी आग लागेल व काही दगा फटका होईल असे

त्यांच्या मनातही येणार नाही . एका खणास अथवा जांगस आग लागली म्हणजे तिचा फैलाव होऊन सारे खण जळून जातील . गवताच्या राशीत अथवा बडमीत कोणीकडून तरी विस्तव जाऊन पडला . सारे गवत आणि जितके म्हणून गवताचे ढीग असतील ते एकामागून एक जळू लागतील . तेव्हा तुम्ही कुणब्यांच्या गर्दना मारल्या आणि कारकुनास कितीही ताकीद दिली तरी काही खण बांधण्यास लाकूड फाटा मिळणार नाही . एक खणसुद्धा बांधता येणार नाही हे तुम्हां सर्वाना माहित आहे .”^{२८}

ते पुढे लिहितात की, “तेव्हा वरील कारणास्तव सर्वाना वरी ताकीद घ्यावी आणि तुम्ही स्वतः सर्व अधिकाच्यांनी नेहमी फिरत जाऊन गस्त घालून . कोठे इंधने केली आहेत . कोठे आगट्या जळताहेत, अथवा कोणाच्या घरी रात्री दिवा जळत आहे आणि अविस्त्राच (अचानक) एकादा उंदीर येऊन पेटती वात पळवून नेईल अशा गोष्टी होणार नाहीत याची खबरदारी घ्यावी . आगीमुळे दगा फटका होणार नाही . खण आणि गवत वाचेल तेकरावे, म्हणजे पावसाळ्यात घोडी बांधावी लागणार नाहीत . त्यांना खावयास घालावे लागणार नाही . कारण सगळी पागाच नष्ट झालेली असेल आणि तुम्ही निष्काळजी राहिलात असा तुमच्यावर ठपका येईल .”^{२९}

वरील पत्र खुद्द शिवाजी महाराजांच्या तोंडचे असावे असे इतिहासाचार्य राजवाडे म्हणतात . या पत्रातील बारीकसारीक तपशील पाहिला म्हणजे शिवाजी राजांच्या चौफेर दृष्टीचा आणि राज्याच्या प्रत्येक बाबतीत जातीने लक्ष घालण्याच्या पद्धतीचा पुरेपूर प्रत्यय येतो . सैन्याचे लाड करावयाच्वा वेळी ते करण्यात राजे कसलीही कसूर करीत नसत, पण प्रसंगी कडक होऊन जरब दाखविण्याच्या कामी देखील ते मागे पुढे पाहत नसत . प्रजेचे हित घोड्यांची काळजी, दाणा-वैरणीची जपणूक अशा किंतीतरी गोष्टी राजांच्या नजरेपुढे पत्र सांगताना कशा येत होत्या याची कल्पना येते . छत्रपती शिवाजी महाराज या पत्रात सैन्याला ताकीद देतात की, मोगलांचे सैन्य ज्या प्रकारे प्रजेला त्रास देत होते त्याच प्रकारे तुम्ही प्रजेला त्रास द्याल तर रयत तुमच्या त्रासाला कंटाळून तुमच्या राज्यापेक्षा मोगलांचे राज्य बरे होते असे म्हणेल . म्हणून छत्रपती शिवाजी महाराज सैन्याला सांगतात की, रयतेला कोणत्याही प्रकारचा

त्रास होता कामा नये. तुम्हांला ज्या गोष्टी लागतील त्या बाजारात रास्त भाव देऊन विकत घ्याव्यात प्रजेला नाहक त्रास देऊ नये. अशा प्रकारे शिवाजी महाराज रयतेची पोटच्या पोराप्रमाणे काळजी घेत असत.

४. स्वराज्यात सर्व माणसांना विकासाची संधी द्यावी :

छत्रपती शिवाजी महाराजांनी स्वतंत्र व सार्वभौम राज्य निर्माण करताना सर्व धर्मियांना या कार्यात सामील करून घेतले होते. आपले राज्य सर्वासाठी आहे आणि जो अन्य धर्मियावर जुलूम करणार नाही असा कोणीही आपल्या राज्याच्या कारभारांत सहभागी होऊ शकतो. अशी शिवाजी महाराजांची भूमिका होती. छत्रपती शिवाजी महाराजांनी रामाजिक जीवनांत काही मोठे स्थित्यंतर घडवून आणायचे त्यांचे ध्येय होते असे दिसत नाही. तथापि आपल्या भोवतालच्या सामाजिक जीवनांतले दोष त्यांना दिसत होते. जाती-जमातीतल्या भेदामुळे आपला समाज कायम भंगलेला राहतो हे त्यांना कळत होते. ब्राह्मण, मराठा, महार वौरे जातीजमातीमधील वैमनस्यांमुळे आपली जनता एखाद्या कार्यासाठी एकत्र एकदिलाने उभी रहाणे अवघड होऊन वसते हे छत्रपती शिवाजी महाराजांच्या लक्षात आलेले होते. पण त्यावर उपाय म्हणजे जातिभेद नष्ट करून टाकण्यासारखा मुळावरच घाव घालणारा असा कोणताही कार्यक्रम त्यांनी दिला नाही. कारण त्या काळात शक्य नव्हते.

परंतु परकी राजवट संपवून स्वराज्य स्थापन करणे त्यांचे ध्येय होते. ते तथापि आपले राजकीय कार्य निर्विघ्नपणे पुढे चालावे म्हणून आणि जाती-जमातींच्या सबंधात काही एक समतोल राहील अशी व्यवस्था करायला मात्र ते चुकले नाहीत. “किल्ल्यावर किल्लेदार जातीने मराठा असावा, सबनीस ब्राह्मण असावा आणि कारखानीस प्रभूचं असावा असा जो एक शिरस्ता त्यांनी घालून दिला त्यात त्यांचे दोन हेतू होते. एक म्हणजे कोणत्याही एकाच जमातीचे लोक एका ठिकाणी एकत्र होऊन त्यांना काही खूळ उठविण्याची संधी मिळू नये अशी ही योजना होती.

प्रा. भवरे यांच्या मते, “छत्रपती शिवाजी महाराजांनी स्वराज्यामध्ये सर्व जाती, धर्माच्या माणसांना विकासाची संधी दिली होती. “छत्रपती शिवाजी महाराजांनी त्यांच्या

अष्टप्रधान मंडळात आठ प्रधानापैकी सात प्रधान हे ब्राह्मण जातीतील नेमले होते . तर एक प्रधान हा अब्राह्मण होता . तो मराठा जातीचा सरनोबत म्हणून नेमला होता . ”^{३०} यांच्या मते, “छत्रपती शिवाजी महाराजांनी आपल्या प्रशासकीय व्यवस्थेत पेशवा म्हणून मोरोपंत पिंगळे सचिव म्हणून अण्णाजी दत्तो आणि वाकनीस म्हणून दत्ताजीपंत या ब्राह्मण जातीतील हुषार व्यक्तींची निवड केली होती . ”^{३१}

त्यांच्या मते, “छत्रपती शिवाजी महाराजांनी त्यांच्या ‘हिंदवी स्वराज्यामध्ये’ सुभेदार व सरसुभेदार या पदावर येसाजी मल्हार, परसोजी महाडिक, कृष्णाजी भास्कर, महादाजी सामराज, कोणेर रंगनाथ, विठ्ठल दत्तो, गोपाल रामजी इ. तर लष्करी अधिकाऱ्यामध्ये मजूमदार व सबनीस तसेच हेजीब किंवा वोकील या पदावर अबाजी महादेव, उमजी पंडीत, निराजी राहूजी, प्रल्हाद निराजी, पंताजी गोपीनाथ वोकील इ ब्राह्मण व्यक्तींची छत्रपती शिवाजी महाराजांनी अनेक पदावर नियुक्ती करून त्यांना स्वराज्यात विकासाची संधी दिली होती . ”^{३२}

त्यांच्या मते, “छत्रपती शिवाजी महाराजांनी सरनोबर किंवा सेनापती या पदावर तुकोजी, मानकोजी दहातोंडे, नेताजी पालकर, येसाजी कंक, कडतोजी गुजर, हंबीरराव इ मराठा समाजातील व्यक्तिंची नियुक्ती केली होती . शिवाजी महाराजांनी आपल्या हिंदवी स्वराज्यामध्ये लष्करी व्यवस्था, प्रशासकीय व्यवस्था तसेच सरदार या पदावर देखील अनेक मराठा जातीतील लोकांची नियुक्ती केल्याचे दिसून येते . ”^{३३}

“छत्रपती शिवाजी महाराजांच्या हिंदवी स्वराज्यामध्ये ब्राह्मण, मराठा खेरीज मुस्लिम व इतर जातीतील अनेक व्यक्तिंना विकासाची संधी दिली होती . त्यामध्ये शिवाजी महाराजांचा अंगरक्षक म्हणून न्हावी समाजातील जिवू महाल, गुप्तहेर विभागात रामोशी समाजातील बहिर्जी जाधव, मेट नाईक म्हणून कलनाक महार आणि येसनाक महार सोंडकर यांची तर किल्ल्याच्या भोवती रखवालदाराचे कामावर महार वगैरे अस्पृश्य आणि भिल, रामोशी वगैरे आदिवासी जातीतील व्यक्तिंची नेमणूक केली होती . ”^{३४} छत्रपती शिवाजी महाराजांच्या पदरी अनेक मुसलमान सरदार, वतनदार व इतर चाकर होते . “त्यामध्ये शिवाजी

महाराजांचा तोफखाना प्रमुख इब्राहिमखान, आरमार प्रमुख दौलतखान, दर्यासारंग शिवाजी महाराजांच्या खास अंगरक्षकांत व खाजगी नोकरांत अत्यंत विश्वासू म्हणून मदारी स्वेच्छा होता, छत्रपती शिवाजी महाराजांचा वकिल म्हणून काजी हैदर, सरदार म्हणून सिद्धी हिलाल शिलेदार म्हणून शामाखान, सरनोबत म्हणून नूरखान बेग इ. अशा अनेक मुस्लिम धर्मातील व्यक्तिंना शिवाजी महाराजांनी हिंदवी स्वराज्यामध्ये विकासाची संधी दिली होती . ”^{३५}

छत्रपती शिवाजी महाराजांनी स्वराज्यात सर्वाना विकासाची समान संधी दिली होती . त्यांनी हिंदूची व्यापक अशी व्याख्या केली होती . बाटून मुसलमान झालेल्यांना पुन्हा हिंदू करून घेण्याचा त्यांनी केलेला उद्योग फार महत्वाचा मानला पाहिजे . “नेताजी पालकर, निंबाळकर वगैरे कित्येक बाटलेले हिंदू केवळ हिंदू धर्मात घेतले गेले एवढेच नाही तर एकदा सक्तीने मुसलमान होणे भाग पडल्यामुळे त्यांची सामाजिक प्रतिष्ठा जराभरहि करी झालेली नाही . हे लोकांना दाखवून देण्यासाठी अशा घराण्याशी छत्रपती शिवाजी महाराजांनी मुदाम सोयरीकहि जोडल्या . ”^{३६}

छत्रपती शिवाजी महाराजांनी ब्राह्मण म्हणून कोणाची गय केली नाही . मराठा म्हणून कोणाचे लाड केले नाहीत आणि शूद्र म्हणून कोणाला दूर लोटले नाही . सामाजिक व्यवहारात त्या सगळ्यांचे रोटीबेटी व्यवहार जसे परंपरे चालू होते तसेच छत्रपती शिवाजी महाराजांनी चालू ठेवले . म्हणूनच छत्रपती शिवाजी महाराजांच्या ‘हिंदवी स्वराज्यात’ सर्व जाती, धर्माच्या व्यक्तीचा विकास झालेला दिसून येतो .

५. शिवाजी महाराजांचा स्वराज्याचा उद्देश :

स्वराज्य कार्यासाठी कार्यकर्त्याची मजबूत संघटना उभारणे महाराजांना आवश्यक होते . ही संघटना उभारण्यासाठी स्वतः राजे किती दक्ष होते ते त्यांच्या पत्रावरून लक्षात येते . हैबतराव देशमुखाला महाराजांनी लिहिलेल्या पत्रातून दिसून येते की, महाराज आपल्या सहकाऱ्यांमध्ये केवळ निष्ठाच नव्हे तर प्रेम आणि जिव्हाला कसे निर्माण करीत याची साक्ष देतात . “तुम्हांस साहेब घरिच्या लेकरासारखे जाणिती आमच्या इमानावरी आपली मान ठेऊन आम्हापासी येणे . ”^{३७} रुद्राप्पा देसाईस लिहिलेल्या पत्रात ‘साहेबकाम उदंड कराल’

‘स्वामीही तुमची हरबाब मदत करवितील इ. वाक्य मननीय आहेत. मराठ्यांचे संघटन करण्यासाठी महाराजांनी विलक्षण चातुर्य दाखविले. कधी चुकलेल्यांना क्षमा करून, कधी संशयग्रस्तांना दिलासा देऊन कधी भेदरलेल्यांना अभय देऊन तर कधी इनामाचे आमिष दाखवून महाराजांनी माणसे जोडली.

छत्रपती शिवाजी महाराजांनी मालोजी घोरपडेना लिहलेल्या पत्रातून त्यांचा स्वराज्याचा उद्देश व्यक्त होतो. ते मालोजी घोरपडेना लिहितात की, “पूर्वी निजामशाहीतून आमचे बाप कैलासवासी महाराज (शहाजी) इब्राहिम आदिलशाहाने पादशाही कारभाराची सर्व जबाबदारी शहाजीराजांच्या शिरावर टाकली. तेव्हा महाराजांनी असा विचार केला की, पादशाही मदार आपले हातास आली असता आधी तो आपले जातीचे लोक मराठे याला हाती धरून सरदारकी करून पोटे भरितात ते पादशाही वजीर करावे (त्यांना महत्वाच्या जागा घ्याव्यात) पादशाही कामे मराठ्यांच्याकडून करवून घेऊन त्यांना नामोश (ख्यातनाम) करावे, त्यांची प्रतिष्ठा वाढेल असे काही करावे. म्हणून तुमचे बाप बाजी घोरपडे सरदारकी करून होते. त्यांना आदिलशाही पादशहास भेटऊन पादशाही वजीर केले. त्या दिवसापासोन तुमच्या बापाच्या हाते व तुमच्या हाते पादशाहाची कामे होत आली.”^{३८}

ते पुढे लिहितात की, “पादशाहांनी तुमचे चालविले ऐशा तीन पिढ्या पादशाहाच्या आणि दोन पिढ्या तुमच्या झाल्या. असे असूनही शहाजी महाराजांनी तुमच्या बापाचे इतके बरे केले त्याचे काही स्मरण न धरून. तेव्हा मुस्ताफाखांन या विजापुरी सरदारला शहाजीराजांना कैद करावयाचे होते तेंव्हा तुमचे बाप बाजी घोरपडे यांनी ही जबाबदारी स्वीकारली आणि महाराजांना कैद करून मुस्तालाखानाचे हवार्ल केले. त्या दिवसापासून तुमच्या घराणियाचा दावा वाढत चालिला तो कित्येक झगडियांत तुम्ही आमचे लोक मारिले व आम्ही तुमचे लोक मारिले आदिवरून तुमचे बाप बाजी घोरपडे याला आमचे लोकी झगडियांत मारिले ऐसा परस्पर दावा चालविला होता.”^{३९}

ते पुढे लिहितात की, “त्या नंतरच्या राजकारणाचे वर्तमान म्हणजे दक्षिणचे पादशहा तीन निजामशहा, आदिलशहा, कुतुबशहा त्यामध्ये निजामशाही पादशाही बुडाली

(१६३६) त्यावेळी निजामशाहीत जे उमदे वजीर होते त्याणी आदिलशाही रुजवाती घालून आपणांस रोजगार मिळवून दिला. हाली आदिलशाही बहलोलखान पठाणी घेतली. पादशहा लहान लेकरु नाव मात्र. ते आपले कैदेत ठेविले आहेत. आणि तख्त व छत्र विजापूरचा कोट पठाणने आपल्या कब्जात घेतला आहे. काही नवे उभारून मिळविले नाही. याचप्रमाणे दक्षिणचे पादशाहीस पठाण झाला. हे गोष्टी बरी झाली नाही. पठाण बळावला म्हणजे एकामागून एक सर्व दक्षिणियांची घरे बुडवील. कोणास तग धरू देणार नाही असे समजून आम्ही हजरत कुतुबशाहा पादशाही यांसी सुरुवातीपासून मैत्रीचे संबंध राखले होते.”^{४०}

ते पुढे लिहितात की, “त्यावरून सांप्रत हजरत कुतुबशाहानी मेहरबानी करून ‘हुजूर भेटीस येणे’ दस्तुर खुद असे मुकारक स्वतःच्या हाताचा पंजा उठविलेले फर्मान पाठविले. ते आमंत्रण स्वीकारून आम्ही तेथे (भागानगर) येऊन हजरत कुतुबशाही भेट घेतली. भेटीच्या समई पादशाही आबाद आहे की शिरभोई धरणे व तसलीम करावी म्हणजे कुर्निसात परंतु आम्ही आपणांवरी छत्र धरिले असे ही गोष्ट कुतुबशाहास मान्य होऊन शिरभोई धरणे व तसलीम करणे हे माफ केले.”^{४१} वरील शिवाजी महाराजांच्या या पत्रातील “म्हणजे कुर्निसात परंतु आम्ही आपणावरी छम धरिले असे ही गोष्ट कुतुबशाहास मान्य होऊन शिरभोई धरणे व तसलीम करणे हे माफ केले.” या वाक्यावरून असे लक्षात येते की, शिवाजी महाराजांनी स्वतःचा राज्याभिषेक करूण ‘राजा शिवछत्रपती’ असे जे स्वतःला म्हणविले होते ते कुतुबशाहाला मान्य झाले होते. म्हणजेच औरंगजेब बादशहा शिवाजी महाराजांना लहानसा जमीनदार समजत असे व आदिलशहाच्या दृष्टीने तर ते पदरच्या सरदाराचा बंडखोर पुत्र समजत होते. तीच कुतुबशहाची सुख्दा भूमिका होती ती राज्याभिषेकाने बदललेली दिसते. कुतुबशहाने सुख्दा शिवाजी महाराजांना ‘हिंदवी स्वराज्यचा’ स्वतंत्र राजा म्हणून शिवाजी राजास मान्यता दिलेली होती. हे सिद्ध होते.

ते पुढे लिहितात की, “या उपरी राजकारण विषई कुतुबशाहांनी महादण्णा पंतास व आंम्हास एकचित करून ऐसा तह केला, की जो काय उभयवर्गी तह द्यावा तो कबूल करावाच ऐसा कुळ. मनसबा व मदार आम्हांवरी टाकिली आहे की, ‘आपली पादशाही

जितकी वाढवू ये तितकी वाढविणे, पठाणची नेस्तनाबूद करणे' म्हणून तेव्हा हा विचार या प्रसंगी आमच्या समोर आला तेंव्हा आम्ही हाच विचार केला की, जे काही आपले जातीचे मराठे लोक आहेती ते आपले कटांत घेऊन कुतुबशाहासी त्यांची रुजवात करावी, दौलत देवावी, त्यांचे हाते पादशाही काम घेऊन पादशाहाची पादशाही दराज करावी आणि असे झाले म्हणजे ज्यायोगे तुम्हा लोकांच्या दौलताही चालतील घराणीही राहतील ते करावे . ”^{४३}

ते पुढे लिहितात की, “आपल्या जातीच्या मराठिया लोकांचे वरे करावे हे आपणांस उचित आहे . असा विचार मनात आणून तुमचा वडिलापासून दावा वाढत आला तो आम्ही मनातून काढून टाकला . निष्कपटी झालो आणि तुम्ही मराठे लोक कामाचे तुमचे वरे करावे असे मनात योजून हजरव कुतुबशाही बहुत प्रकारे बोलणी करून तुम्हाला हजरत कुतुबशाहाच्या कराराचे फर्मान घेऊन पाठवले आहे . तरी तुम्ही कुलीन आमच्यावर विश्वास ठेवून हे पत्र मिळताच हर एक उपाये पठाणापासून निघोन मजल दर मजल भागांनगरास आम्हापाशी येणे . त्याचप्रमाणे तुम्ही तरी स्वार होऊन व मजल दर मजल करीत यालच . परंतु तत्सुर्वी आपल्या निश्चित मागण्या काय आहेत त्याचे खुलासेवारे पत्र आपल्या विश्वासातील वकिलाबरोबर सत्वर पुढे पाठवून देणे . म्हणजे हजरत कुतुबशाहास विनंती करून आपली दौलत पक्की करून . पादशहाच्या हाताच्या पंजाचे कराराचे फर्मान व लुगडी मोहताप तुम्हांस पाठवून देऊ . तो घेऊन आपण येथे यावे आणि आमच्या बरोबर हजरत कुतुबशाहास भेटणे . हा प्रसंग असा आहे की, तुमच्या दौलतीचे काम असे मजबूत करून देता येईल आणि आम्ही फार चांगले केले याची पुढे तुम्हांला सतत आठवन राहील . तुमचे पुत्रपौत्रही आठवतील . तुमची दौलत वाढेल व हजरत कुतुबशाहाचे काम तुमच्या हातून होऊन जाईल अशी ही वेळ आहे . ”^{४३}

ते पुढे लिहितात की, “या वेळी कदाचित तुमच्या मनात असा विचार येईल की, आदिलशाहाचे आपण दोन पिढ्यांचे सरदार आणि विजापूराकडून कुतुबशाहीत राजांच्या सांगण्यावरून कसे जावे . तरी आपण हे समजावे, की ज्या वेळी खवासखान वजिराला धरले आणि विजापूरचा कोट पठाणाने घेतला विजापूरचा पादशहा धाकटा आहे त्याला कैदेत ठेविले

त्याचवेळी पादशाही बुडाली . विजापूर पठाणाचे हातास गेले . तेंव्हा आता आदिलशाही कोठे राहिली? आणि तुम्ही मात्र विनाकारण तेथे ‘आपली आदिलशाही आहे’ म्हणून गुंतून राहिले आहात . पठाणची चाकरी करून आपण राहू असे तुम्ही म्हणाल तरी हे लक्षात ठेवावे की पठाण तुम्हांस काही मोठी जागीर देणार नाही आणि पठाणांस तर हजरती कुतुबशाहा व आम्ही आणि तमाम दखणी मिळून चालीन जाऊन बुडविणारच आहोत . ”^{xx}

ते पुढे लिहितात की, “तुम्ही मराठे लोक आपले आहात . तुमचे गोमटे व्हावे म्हणून स्पष्टपणे तुम्हांस लिहिले आहे . पठाण तुम्हांस जे काही देत असेल त्याच्या दुप्पट आम्ही कुतुबशाहापासून देववीत आहोत आणि जमले तर याहूनही अधिक झालं तर तेही देऊ . सर्व प्रकारे तुमचे गोमटे करू . याबाबतीत आमच्याकडून जर काही अंतर पडले आणि मागील वैमनस्याचा किंतु काढून टाकला आहे याविषयी तुमच्या मनात काही संदेह असेल तर आम्हांस श्रीदेवाचा आण आहे . ”^{xx} छत्रपती शिवाजी महाराजांच्या एकूण पत्रावरून खालील चार मुद्रे निघतात ते म्हणजे

१. मालोजी घोरपडेंच्या वडिलापासून तो घोरपडे व भोसले घराण्यांत जो झगडा चालत आला होता . तो मालोजी घोरपडेंना आपल्या स्वराज्याच्या कार्यात सामील करून शिवाजी महाराजांना मिटवायचा होता .
२. हल्ली दक्षिणचा पादशहा पठाण म्हणजे विजापूरात बहलोलखान पठाण प्रभावी झाला आहे . ही गोष्ट योग्य नाही . कारण पठाण बळावला तर तो दक्षिणेकडील सर्वांची राज्य बुडवील . कोणासही तग धरू देणार नाही . म्हणूनच शिवाजी महाराज म्हणतात की, आम्ही हजरत कुतुबशाहाशी मैत्री केली आहे .
३. त्यावरून कुतुबशाहांनी आम्हांस ‘हुजूर भेटीस येणे’ असे खुदद हजरत कुतुबशाहांनी सांगितले . तेंव्हा त्यांच्या भेटीस गेले . भेटीस गेल्यावर शिवाजी महाराजांनी पूर्वी जौ राज्याभिषेक करून घेतला होता . त्याला कुतुबशाहांनी हिंदवी स्वराज्याच्या ‘राजा’ किंवा छत्रपती म्हणून मान्यता दिलेली होती असे दिसून येते .

४. शिवाजी महाराज म्हणतात की आपल्या जातीच्या मराठिया लोकांचे बरे करावे म्हणून आम्ही हजरत कुतुबशाहाशी बहुत प्रकारे बोलणी केली आहे. पठाण तुम्हांला आता जेवढे देतो त्याच्या पेक्षा जास्त किंवा दुप्पट आंम्ही कुतुबशहाकडून तुम्हाला देवू कारण पुढे आंम्ही आणि कुतुबशहा मिळून पठाणाचे राज्य बुडवणार आहोत. तेंव्हा तुम्ही आमच्या कार्यात सामील होऊन दक्षिणाची पातशाही दक्षिणेकडच्या पातशाहाच्या हाती ठेवण्यास सहकार्य करावे.

६. स्वराज्य म्हणजे स्वतंत्र राज्य :

शिवाजी महाराजांनी या महाराष्ट्रभूमीत स्वराज्याची स्थापना केली. स्वराज्य म्हणजे स्वतःचे राज्य जे राज्य आंतरवाह्य शक्तीपासून सार्वभौम असेल असे राज्य होय. शिवाजी महाराजांनी स्वराज्यात ब्राह्मण म्हणून कोणाची गय केली नाही. मराठा म्हणून कोणाचे लाड केले नाहीत आणि शूद्र म्हणून कोणाला दूर लोटले नाही. सामाजिक व्यवहारांत या सगळ्यांचे रोटीबेटी व्यवहार जसे परंपरेने चालू होते तसेच त्यांनी चालू ठेवले.

इ.स.१६४५ साली रोहिर खोच्यात व वेलखंड खोच्याचा कुळकर्णी दादाजी नरसी प्रभू याला पाठविलेल्या पत्रात छत्रपती शिवराय लिहितात की, “वजिराचा विजापूराहून हुकूम आला. तो ठाणे सिरवलाहून अमिनानी तुम्हाकडे पाठविला त्याजवरून तुमचे वाप नरसबाबा हवालदिल जाले वगैरे कितके बहुतेक लि त्यास शाहासी बेमानगिरी तुम्ही व आंम्ही करीत नाही. श्री रोहिरेश्वर तुमचे खोरियांतील आदि कुलदेव तुमचा डोंगरमाथा पठारावर शेंद्रीलगत स्वयंभू आहे. त्याणी आम्हास यश दिल्हे व पुढे तो सर्व मनोरथ ‘हिंदवी स्वराज्य’ करून पुरविणार आहे. त्यास बावास हवाल होऊ नये.”^{४६}

ते पुढे लिहितात की, “खामाखा सांगावा आणि तुम्ही तो कागद घेऊन सिताव हुजूर येणे राजश्री श्री दादाजीपंताचे विद्यमाने बावाचे व तुमचे व आमचे श्रीपासी इमान जाले ते कायम वज्रप्राय आहे. त्यात अंतर आम्ही व आमचे वंशज लेकराचे लेकरी वतन वगैरे चालविण्याविसी कमतर करणार नाही हे राज्य व्हावे हे श्रीचे मनात फार आहे. या प्रमाणे बावाचे मनाची खातरी करून तुम्ही येणे.”^{४७}

वरील पत्रातून लक्षात येते की, शिवाजी महाराजांनी ‘हिंदवी स्वराज्य’ हा शब्द प्रथम वापरला आहे. हिंदवी शब्दाचा तत्कालीन अर्थ मराठी असा आहे. शिवाजी महाराजांच्या या पत्रावरून बालवयातही आपल्या कार्याविषयी त्यांना किती आत्मविश्वास वाटत होता हे दिसून येते. आता मावळावर सत्ता आमची आहे. यावनी ठाण्याच्या अधिकाऱ्यकडे तुम्हाला जाण्याचे कारण काय? आमच्याकडे या आम्ही तुम्हांला आश्रय देऊ तुमचे रक्षण करू असे मोठ्या निर्भयपणे ते आश्वासन देऊ शकत होते. आपण सत्कार्य करीत आहोत, तेंव्हा रोहिरेश्वर आमच्या मागे सतत असणार यावर त्यांची श्रद्धा होती ‘हे राज्य व्हावे हे श्रींचे मनात फार आहे.’ परंतु या पत्राच्या अस्सल पणाबद्दल इतिहासकारात मतभेद आहेत.

छत्रपती शिवाजी महाराजांचे परकीय राजवट संपूर्ण स्वराज्य स्थापन करण्याचे ध्येय होते. छत्रपती शिवाजी महाराजांनी आपण जे उभारले आहे ते एक राज्य आहे याची नीट जाणीव होती. जे उभे केले आहे ते म्हणजे नुसती खाजगी मालमत्ता केवळ दौलत नव्हे. त्याहून अधिक असे काही आहे हे त्यांना ठाऊक होते आणि म्हणूनच आपल्या प्रदेशाच्या बाबतीत आपल्या सार्वभौम अधिकाराविषयी छत्रपती शिवाजी महाराज आग्रही होते. इ.स.१६७४ च्या राज्याभिषेकाने आणि त्याच बरोबर आपली स्वतंत्र विरुद्धावली, स्वतंत्र मुद्रा आणि आपल्या नावाची नाणी अशा अनेक प्रकारांनी छत्रपती शिवाजी महाराजांनी नव्या मराठी राज्याचे स्वातंत्र्य व सार्वभौम स्वकीयांचे मनावर पक्के बिंबवले आणि परराज्यांना त्याची सुस्पष्ट जाणीव दिली तेंव्हा राज्याचे ठिकाणी अंतर्गत आणि पराराज्य संबंधातील सर्व व्यवहारांचे बाबतीत सर्वाधिकारित्व असते. त्याच्यावर कोणत्याही अन्य सत्तास्थानाचे दडपण येऊ शकत नाही. सार्वभौमत्व हेच राज्य संस्थेचे स्पष्ट वेगळे असे लक्षण ही जी राज्यशास्त्रीय विचारातली मूलभूत अशी कल्पना आहे ती छत्रपती शिवाजी महाराजांनी चांगली जाणलेली होती. म्हणूनच त्यांनी या तत्त्वाची आयुष्यभर प्राणपणाने जपणूक केल्याचे दिसून येते.

समर्थ रामदास स्वामी म्हणतात की, ईश्वरी अवतारानेच करावयाचे कार्य शिवछत्रपती शिवाजी महाराजांनी केले. शिवाजी महाराजांचे कार्य पाहून ते त्यांना ईश्वरी अवतार वाटले. म्हणूनच रामदास स्वामी संभाजी व मराठ्यांना उद्देशून छत्रपती शिवाजी

महाराजाबद्दल लिहितात की,

“अखंड सावधान असावें | दुश्चित कदापि नसावें |
तजविजा करीत बसावें | एकांत स्थळी |
मागील अपराध क्षमावे | कारभारी हार्तीं धरावे |
श्रेष्ठी जें जें मिळविले | त्यासाठी भांडत बैसले |
मग जाणावें फावले | गलिमांसी ॥
ऐसें सहसा करूं नये | दोघें भांडतां तिसच्यासी जय |
सकल लोक एक करावे | गलीम निपटून काढावें |
आहे तितके जतन करावे| पुढे आणिक मेळवावें |
महाराष्ट्र राज्य करावें | जिकडे तिकडे ॥
“शिवरायास आठवावे | जीवित्व तृणवत् मानावें |
इह परलोकी राहावें | कीर्तिरूपे ॥
शिवरायाचे आठवावे रूप | शिवरायाचा आठवावा प्रताप |
शिवराजाचा आठवावा साक्षेप | भूमंडळीं ॥
शिवराजाचे कैसें बोलणे | शिवराजाचे कैसें चालणे |
शिवराजाची सलगी देणे | कैसे असे ॥”^{४८}

७ . राज्याभिषेकाच्या समारंभाचा उद्देश :

सभासदाच्या मते, “छत्रपती शिवाजी महाराजांनी चार पादशाही दबाविल्या आणि पाऊण लाख घोडा लष्कर गडकोट असे (मिळविले) असतां त्यास तख्त नाहीं, याकररितां मळाठा राजा छत्रपती व्हावा असें चितांत आणिले. आणि (ते) राजियासही मानिले. अवघे मातवर लोक बोलावून आणून विचार करिता सर्वांचे मनास आले.”^{४९} सभासद पुढे लिहितात की, “येणेप्रमाणे राजे सिंहासनारूढ जाले. या युगीं सर्व पृथ्वीवर म्लेंच्छ बादशाहा. हा मळाठा पातशाहा येवढा छत्रपती जाला. ही गोष्ट कांहीं सामान्य जाली नाहीं.”^{५०}

राज्याभिषेकाच्या आवश्यकतेविषयी सर जदुनाथ सरकार लिहितात, “शिवाजीने अफाट पराक्रम केले. पुष्कल प्रांत जिंकले, अगणित संपत्ती मिळविली, शूर फौजा पदरी बाळगल्या, लढाऊ जहाजे वांधली यामुळे परमेश्वरी संकेताप्रमाणे हजारो लोकांचे जीवन त्यांच्या इच्छेवर अवलंबून राहिले. तथापि, अभिषेकपूर्ण राजा ही पदवी प्राप्त झालेली नसल्यामुळे राजकीय संवंधात इतर बादशाहाशी वागताना त्यांना मोठीच अडचण भासत असे. त्यांच्या अलोट साहसाने व प्रखर बुद्धिसामर्थ्याने सर्व जग थक्क होऊन गेले तरी औरंगजेब बादशाह त्याला एक लहानसा जमीनदार समजत असे. आदिलशहाच्या दृष्टीने तर तो पदरच्या सरदाराचा बंडखोर पुत्र ठरलेला होता. गोवळकोऱ्याच्या कुतुबशाहीची शिवाजीविषयी भावना निराळी नव्हती. या कारणामुळे शिवाजीराजांनी राज्याभिषेक करून घेण्याचा निर्णय अचूक होता.”^{५१}

छत्र सिंहासनाच्या धर्मसिद्ध प्रतिष्ठेने हिंदवी राज्यसंस्थेला सांस्कृतिक राजकीय आणि नैतिक अथवा सामाजिक श्रेष्ठ दर्जा व स्थैर्य प्राप्त होण्याचें सामान्य उद्दिष्ट या राज्याभिषेकामार्गे होते. त्याचबरोबर वर्णाश्रमधर्माच्या आचार वैशिष्ट्यामुळे सोसाव्या लागणाच्या अडचणी दूर होणार होत्या. हा प्रत्यक्ष व फार महत्वाचा फायदा होत. राज्य म्हणजे संपादलेली लहान-मोठी जहागीर म्हणून समजली जात होती. असे लहान मोठे जहागिदार बरेच होते. महाराजांचे खास व्याही जावईहि राजे म्हणवून घेणारे जहागिदार होते. राज्यांतील नियंत्रनाला ही परिस्थिती घातुक होती. राज्यकारभारांत सुसूत्रता आली नसती. शिस्तीने कारभार चालवण्यांत अडचणी आल्या असत्या. त्या दूर करण्याची आवश्यकता पूर्वीच भासू लागली होती. त्यामुळेच छत्रपती शिवाजी महाराजांनी राज्याभिषेक करून घेतला.

राजा या शब्दाने राज्यसंस्थेचा प्रतिनिधी म्हणून जो सहज आदर किंवा पूज्यभाव जागृत व्हावयास पाहिजे होता तो होत नसे. राज्याभिषेकविधीने मात्र शिवाजी महाराजांना वर्णाश्रमधर्म पद्धतीप्रमाणे आपोआपच श्रेष्ठ स्थान प्राप्त होऊन छत्रचामरयुक्त अधिकाराने महाराजांस वेगळे स्थान व त्यांची निराळी कर्तवगारी व्यक्त होऊं लागली. सभासद लिहितो त्याच प्रमाणे “मळ्हाठा पातशाहा येवढा छत्रपति झाला ही गोष्ट काही सामान्य

नाही.”^{५२} हीच राज्याभिषेकाची खरी कामगिरी. राजे म्हणविणाऱ्या मराठ्यांना आपल्या सारख्याच एका राजाचे नोकर होण्यांत किलिष वाटत होते ते दूर होणे हिंदवी स्वराज्याच्या संघटनेच्या दृष्टिने अत्यंत आवश्यक होतें तें साधले.

राज्यकारभारांतील दुसरी मोठी अडचण म्हणजे ब्रात्मण गुन्हेगारांच्या शासनाबाबतचे परावलंबित्व कोणताही वाद ब्राह्मणांनी उपस्थित केला तर शिवाजी महाराजांना निर्णय घेण्यास रुढीनें मान्यता नव्हती. ब्रह्मवृद्धास किंका काशिस्थ ब्रात्मणांकडून सर्व वाद सोडवायचे असत. तत्संबंधी आज्ञा पंडितरावांच्या नावानें काढणे भाग असे. इतर जमार्टीना त्यामुळे ताप होई. त्यांच्यावर अन्यायाही होत असे. त्यांतून रघुनाथ पंडितरावाचा ब्रात्मणांस हेवा वाटत होता.

सारांश, अभिषिक्त राजा म्हणून प्रतिष्ठा नसल्यानें शिवाजी महाराजांना सामाजिक व धार्मिक अडवणीं आडव्या येऊ लागल्या. अशा परिस्थितींत उभारलेले राज्य वाढत्या तेढीने लयास जाण्याची धास्ती वाढू लागली प्रजेलाही हा जाच जाणवत होता. याकरिता छत्र सिंहासनाची प्राणप्रतिष्ठा करून साधिकार राजपद मिळविण्याखेरीज श्रेष्ठ जार्टींतील गुन्हेगारांना शासन करण्याचा अन्य उपाय राहिला नव्हता. ही राजप्रतिष्ठा झाल्यानंतर मात्र शिवाजी, संभाजी राजांनी आपल्या न्यायाधिशांकडून किंवा कारकून सरकारकूनांकडून चौकशी करवून अथवा जातीने चौकशी करून कडक शासन देण्यात मागेपुढे पाहिले नाहीं.

गागाभटांनी सूचना राज्यकारभाराच्या दृष्टीने अत्यावश्यक महत्वाची असल्याने पली विरहाचें कालांतहि शिवाजीराजांनी राज्याभिषेकाच्या सांगतेची सिद्धता करविली. मोगलांची सार्वभौमत्वाची कल्पना गाडून टाकण्यासाठी शिवाजीने छत्रपती पदाची स्थापना केली होती. माझे स्वराज्य टीचभर असलें तरी तो कोणत्याही मोगल सुभ्याचा भाग नव्हे, हे स्वयंशासित स्वंत्र राज्य Sovereign State आहे. त्याचे अस्तित्व बादशाही कृपेच्या सनदेवर अवलंबून नाही. अशी व्यापक घोषणा शिवाजीने राज्याभिशेक समारंभ साजरा करून केली.

छत्रपती शिवाजीच्या कार्याचे वर्णन करताना आमात्य पुढे लिहितात की,

“दक्षिण प्रांती इदलशाही, कुतुबशाही, निजामशाही हे महापराक्रमी, सकलार्धे समृद्धिमंत संस्थाने, तैसेच मोगल येकेक सुभा लक्ष स्वारांचा, याविरहित शामल, फिरंगी, इंगरेज, वलंदेज, रामनगरकर, पालेगार, सोंधे बदनुर म्हैसूरवाले, मिचनापल्ली आदि करून संस्थानिक तैसेच जागजाग पुंड-चंदरराव, सिर्के, सावंत, दलवी, वरघाटे निंबालकर, घाटके आदि करून देशमुख व काटक सकलही पराक्रमी, सजुते, समानपूर असतांही बुध्धिवैभवें व पराक्रमें कोण्हाची गनना न करितां, कोण्हावरी चालोन जाऊन तुंबल युद्ध करून रणासी आणिलें, कोण्हावरी छापे घातलें, कोण्हास परस्परें कलह लाऊन दिल्हे, कोण्हाचे मित्रभेद केले, कोण्हाचे डेरियांत सिरोन मारामारी केली; कोण्हासी येकांगी करून पराभविले; कोण्हासी स्नेह केले, कोण्हाचे दर्शनास आपण होऊन गेले, कोण्हास आपले दर्शनास आणिले, कोण्हास परस्परें दगे करविले, जे कोण्ही इतर प्रेले नाकलेता त्यांचे देशांत जबरदस्तीनें रचलें बांधून पराक्रमें करून आकलिलें; जलदुर्गा श्रद्धित होते. त्यांस नूतन जलदुर्गेच निर्माण करून पराभविले; दुर्घट स्थली नौकामार्गे प्रवेशले. जैसे ज्या ज्या उपाये जो जो शत्रु आकलावा तो तो शत्रु त्या त्या उपाये पादाक्रांत करून साल्हेरीअहिवंतापासून चंदीकावेरीतीरपर्यंत निष्कंटक राज्य शतावधि कोटकिले, तैसीव जलदुर्गे व कितेक विशाल स्थलें हस्तगत केली . ”^{५३}

सभासदाच्या मते, “चालीस हजार पाणा, साठ हजार सिलेदार व दोन लक्ष पदाति, कोट्यावधि खजाना, तैसेच उत्तम जवाहीर, सकल वस्तुज्यात संपादिल्या. शाहंणव कुलीचे मराठियांचा उद्धार केला; सिंहासनारूढ होऊन छत्र धरून छत्रपती म्हणविले, धर्मेधार करून देवब्राह्मण संस्थार्नी स्थापून यजनयाजनादि षटकर्मे वर्णविभागे चालविली. तस्करादि अन्याई यांचे नांव राज्यांत नाहींसे केले. देशदुर्गादि सैन्यादि बंद नवेच निर्माण करून यकरूप अव्याहत शासन चालविले. ‘केवल नूतन सृष्टीच निर्माण केली. औरंगजबासारिखे महाशत्रू स्वप्रताप सागरीं निमग करून दिवांग विख्यात कीर्ति संपादिली, तें हे राज्य.’”^{५४} म्हणूनच रामदास स्वामी शिवरायाबद्दल म्हणतात की,

“तयाचे गुणमहत्त्वासी | तुळणा कैंची ||

यशवंत किर्तिवंत | सामर्थ्यवंत वरदवंत |
 पुण्यवंत नीतिवंत | जाणता राजा ||
 अचारशील विचारशील | दानशील धर्मशील |
 सर्वज्ञपणे सुशील | सकळां ठारीं ||
 कित्येक दुष्ट संहारिले | कित्येकांस धाक सुटले ||
 कित्येकांस आश्रय जाले | शिव कल्याण राजा ||”^{५५}

९. शिवाजी महाराजांची सर्वधर्म सहिष्णूता :

छत्रपती शिवाजी महाराज हे निष्ठावंत हिंदू होते, तरी एका प्रदेशाचा राज म्हणून त्या प्रदेशातील सर्वधर्मीयांबाबत त्यांचे धोरण सहिष्णूपणाचे होते. त्यांच्या राज्याचे वर्णन करावयाचे, तर त्यास कल्याणकारी राज्य असेच म्हणावे लागेल. कारण आपल्या राज्यातील लोकांचे योगक्षेम धर्म, जात, पंथ यांचा विचार न करता ते पाहात असत हे त्यांच्या कृतीवरूनच सिद्ध होते. आपल्या राजकीय विचारसरणीला पोषक, असेच धार्मिक सहिष्णुतेचे धोरण शिवाजी राजांनी अंगीकारिले होते. शिवाजी महाराजांच्या पूर्वजांचाही मुसलमान धर्माला विरोध असल्याचे दिसत नाही. शहाजीच्या जन्मावेळी तर अहमदनगरच्या शहारारीफ या पीरास मालोजीने नवस केला होता, असे ९१ कलमी बखरीत म्हटले आहे. पीर नवसाला पावल्यामुळे मालोजीने आपल्या मुलांची नावे शहाजी आणि शरीफजी अशी ठेवली असल्याची आख्यायिका आहे. आपल्या पूर्वजांचे धर्मासंबंधीचे हेच धोरण, महाराजांनी पुढे चालू ठेवले होते.

शिवाजी महाराजांचे राज्य ‘महाराष्ट्र राज्य’ म्हणून ओळखले जात होते. १६५९ साली अफझलखानाने जेंव्हा शिवाजी महाराजांच्या मुलुखावर स्वारी केली, तेंव्हा मावळच्या देशमुखांना संघटीत करण्याचा जेधे देशमुखांनी जेंव्हा प्रयल केला तेंव्हा त्यांच्यासमोर महाराष्ट्र राज्याचीच कल्पना मांडली होती. जेधे करिन्यात या संबंधीचे स्पष्ट उल्लेख आढळतात. कान्होजीने हे महाराष्ट्र राज्य आहे. अवधियांनी हिंमत धरून जमाव घेऊन राजश्री स्वामी संनिध राहोन सेवा करावी अशा हिमतीच्या गोष्टी सांगितल्या”^{५६} असे या करिन्यात म्हटले आहे. या महाराष्ट्र राज्याचा धर्म देखिल ‘महाराष्ट्र धर्म म्हणून ओळखला जात होता. “मराठा

तेतुका मिळवून महाराष्ट्र धर्म वाढविण्याची”^{५७} ती कल्पना समर्थ रामदासांनी मांडली आहे, त्यातील ‘मराठ’ हा शब्द जातिवाचक नसून त्यात अखिल मराठी देशातील लोकांचा समावेश केलेला आहे.

स्वराज्य स्थापनेसाठी शिवाजी महाराजांना मुसलमानांप्रमाणे काही मात्बर हिंदू राजाशी अथवा सरदारांशीही झगडावे लागले होते. विजापूरची आदिलशाही अथवा मुघल त्यांच्याबरोबर लढत असताना त्यांना चंद्रराव मोरे, निंबाळकर, घोरपडे, घाटगे, सुर्वे, सावंत इ. सरदारांनी झगडावे लागले. दक्षिणेतील मुसलमानी सत्ता संपुष्टात आणावयाची, असे शिवाजी महाराजांचे धोरण नव्हते. शिवाजी महाराजांच्या स्वराज्यात ज्याप्रमाणे हिंदू लोक होते. त्याचप्रमाणे मुसलमानही बहुसंख्येने होते. त्यामध्ये त्यांचा नौदलावरील प्रमुख अधिकारी दौलतखान, शरीरसंरक्षक इब्राहिम बर्बर, शीगीर्द मदारी महेतर तसेच काझी हैदर नावाचा मुसलमान वकील शिवाजी महाराजांतर्फे बोलणी करण्यास औरंगजेबाकडे गेला होता. हे सर्व मुसलमानच होते. यावरून राजकीय क्षेत्रांत शिवाजी महाराज हे जात, धर्म, पंत यांना महत्त्व देत नसून गुणवत्तेला अधिक महत्त्व देत होते हे स्पष्ट होते. छत्रपती शिवाजी महाराज दक्षिण दिग्गिजयास निघाले तेंव्हा भागानगरचा पादशहाच्या पोटी भीती होती. राजांच्या भेटीस येण्यास तो घावरत होता. प्रस्तुत संदर्भात बखरकार सभासद म्हणतो की, “पातशहा पुढे दोनचार गावे सामोरे यावे असे केले. राजा मोठा साधक. आण घालून पातशहास सांगून पाठविले की, तुंम्ही न येणे. आपण वडिल-भाऊ, मी धाकटा भाऊ, आपण पुढे न यावे’ असे सांगून पाठविल्यावरी पादशहा बहुत संतुष्ट जाहले.”^{५८} मुसलमान राजाला आपला वडीलभाऊ मानून त्याला सन्मानाने वागविणारे शिवाजीराजे सर्वधर्मसम्भाव तत्त्वाचे कसे पालन करीत होते, हे या उदाहरणावरून दिसून येते.

छत्रपती शिवाजी महाराजांनी आपल्या राज्यात नोकरी देताना अथवा दानधर्म करीत असताना, त्यांनी हिंदू-मुसलमान असा भेदभाव केला नाही. हिंदूच्या देवळांना अभिषेकासाठी, पूजाअर्चेसाठी त्यांनी उदारहस्ते देणाऱ्या दिल्या, त्याचप्रमाणे मशिदीतील दिवाबत्तीची आणि तेथील लोकांच्या योगक्षेमाची सोय केली. ब्राह्मणांना त्यांच्या विद्येतील

प्रगती पाहून योग्य ती दक्षणा दिली जात असे. पाटगावचे मौनीबाबा अथवा चाफळचे समर्थ रामदास स्वामी यांना धर्मकार्यासाठी इनामे दिली होती. इंदापूरचा काझी भांबवड्याचा खिदमतगार, केळेशीचा बाबा याकूत या मुसलमान मंडळींना शिवकालात धार्मिक कारणासाठी इनामे मिळाली होती. ती शिवाजी महाराजांनी शक्यतो चालू ठेवली होती. धर्मातरासंबंधी महाराजांचे धोरण पुरोगामी स्वरूपाचे होते. नेताजी पालकर हा त्यांचा सेनापती काही कारणामुळे मुसलमान झाला व मुघलांच्या चाकरीत रुजू झाला. परंतु पुढे त्याला पश्चात्ताप झाला आणि त्याने हिंदूधर्मात येण्याची इच्छा व्यक्त केली. तेंव्हा शिवाजी महाराजांनी त्याचे अविलबे शुद्धीकरण करून घेतले.

इ.स.१६७९ साली औरंगजेबाने जिजिया कर परत चालू केला. त्यावेळी शिवाजी महाराजांनी त्याला उद्देशून एक पत्र लिहिले होते, असे मानले जाते, त्या पत्रावरून सर्व धर्मांकडे पाहण्याची त्यांची समभावना कशी होती, याची कल्पना येते. अक्वराने सर्वधर्मीयांना समानतेची वागणूक दिली होती. म्हणून त्याला 'जगदगुरु' म्हणून संबोधण्यात येत होते. त्याने जिजिया कर रद केला होता. त्याच्यानंतरचे पादशहा जहाँगीर आणि शहाजहाँ यांनी देखिल मुख्यत्वेकरून त्याच्याच धोरणाचा पुरस्कार केला होता. हा सर्व इतिहास सांगून औरंगजेबाला उद्देशून लिहिलेल्या पत्रात म्हटले आहे की, "तुमचा जर पवित्र ग्रंथ आणि कुराणावर विश्वास असेल, तर त्यात ईश्वराचे वर्णन रब-उल-आलमिन"-सर्व लोकांचा ईश्वर असे, केलेले आढळते. तो केवळ रब-उल-मुसलमान म्हणजे केवळ मुसलमानांचा ईश्वर नाही. मशिदीत अथवा मंदिरात त्या ईश्वराचीच आराधना केली जाते."^{५९}

छत्रपती शिवाजी महाराजांना समकालीन बखरकारांनी आणि कवींनी 'देवाचा अवतार' असे म्हटले आहे. "जिजाऊ आई तिचे पोटी राजश्री शिवाजीराजे पुत्र होतांच शंभू महादेव जागृत येऊन स्वप्न जाले की आपणच अवतारले आहे. पुढे बहुत ख्यात करणे आहे" याच बखरीत शिवचरित्राच्या श्रवणाची फलश्रुती सांगताना म्हटले आहे, राजा साक्षात केवळ अवतारीच जन्मास येऊन पराक्रम केला." चरित्र पुण्यश्लोक रजियाचे जे धरी लेहून ठेवतील, त्यांच्या भाग्यास पारावार नाही व जे वाचतील त्यास मोठे पुण्य जोडेल. भूषण कवीने शिवाजी

महाराजांना शंकराचा आणि विष्णूचा अवतार कल्पिले आहे. जयराम पिंडेकृत ‘पर्णालिपर्वत ग्रहणाख्यान’ या काव्यात शिवाजी महाराज अवतारी होते किंवा परमेश्वरासारखे होते, अशी कल्पना मांडली आहे. अवतारी पुरुष हा शब्द लोकोत्तर पुरुष अथवा सत्पुरुष अशा अथवा वापरला जातो. येथे कोणताही धर्म अभिप्रेत नसतो, शिवाय १७ व्या शतकातील बखरकरांच्या अथवा कवीच्या वर्णनशैलीचा तो एक प्रकार होता. या वर्णनावरून त्यांना शिवाजी महाराज हिंदू धर्माचे पुरस्कर्ते होते, असे ध्वनित करावयाचे नाही. अवतारी पुरुष हा व्यक्ति-व्यक्तित, धर्मा-धर्मात भेद करणारा असू शकत नाही. अवतार हा सज्जनांचे दुष्टापासून संरक्षण करण्यासाठी घेतलेला असतो. असे त्यांना ध्वनित करायचे होते.

धर्मातीतता ही संकल्पना पाश्चिमात्य आहे. युरोपच्या मध्ययुगीन इतिहासात, विशेषतः १४ व्या आणि १५ व्या शतकात, चर्च आणि राजसत्ता यांच्यामध्ये वर्चस्वासंबंधी झगडे चालले होते, तसा प्रकार महाराष्ट्राच्या इतिहासात १७ व्या शतकात उद्भवलेला नव्हता, शिवाजी महाराज हे धर्मातीत नव्हते, ते हिंदूधर्माचे पुरस्कर्ते असले, तरी इतर धर्माकडे ते सहिष्णुवृत्तीने पाहात असत. परधर्म सहिष्णुता हेच शिवाजी महाराजांच्या धार्मिक धोरणाचे मुलतत्त्व असल्याचे दिसून येते.

१०. अकबराचे राज्य कसे चांगले होते :

छत्रपती शिवाजी महाराजांनी अकबर बादशहाचे राज्य कसे चांगले होते हे औरंगजेबाला जिजिया कराबद्दल लिहिलेल्या पत्रातून दिसून येते. छत्रपती शिवाजी महाराज लिहितात की, “हिंदू लोकांपासून जिजिया पटटीचे द्रव्य उत्पन्न करून पादशहातीचा कम चालविला आहे ऐसे ऐकण्यात आले. त्यास पूर्वी अकबर बादशाहा याणी न्यायाने बावन्न वर्ष राज्य केले. यामुळे इसवी, दाऊदी व महमदी वगैरे याती खेरीज ब्राह्मण व शेवडे वगैरे हिंदू लोक यांचे धर्म चांगले चालले व त्या धर्माचे संस्थापनाविषयी ते बादशाही मदत ठेवीत होते याजकरता ‘जगतगुरु’ अशी त्यांची प्रसिद्धी जाहली व अशा सद्भासनेच्या योगाने हरएक स्थळी त्यांची नजर पडत होती तेथे यश येत होते व कित्येक मुलूख सर केले.”^{४०}

छत्रपती शिवाजी महाराज पुढे लिहितात, “त्याजवर नरुद्धीन जहांगीर बादशहा
याणी बाबीस वर्ष बादशाही ईश्वरी लक्ष ठेऊन केली नंतर स्वर्गास पोहोचले . शहाजहान साहेब
किरान याणी बत्तीस वर्ष बादशहात करून उपरात राहिले . आयुष्य चांगलेपणात घालून निरंतर
कीर्ति मिळविली . येविषयी दृष्टान्त जो पुरुष जिवंत असताना लोकिकवान व मागे ज्यांची
चांगली कीर्ति असा जो त्यांजला अचल लक्षी प्राप्त जाहली असे आहे . सदरी लिहिले
पादशहाचा प्रताप व पराक्रम असा त्याणी दस्तुर व वहिवाटी ते बादशहाही जाजियापट्टी
घेण्यास समर्थ होते . परंतु सारे लहान-मोठे आपलाले धर्मावर आहेत ते सर्व ईश्वराचे लेकरे
आहेत . असे जाणून कोणावर जूलूम करावा हे त्यांनी मनात आणिले नाही . त्यांचे उपकाराची
कीर्ति उद्याप आहे व हरएक लहान-मोठे यांचे मुखी त्यांची स्तुती व आशीर्वाद आहे . तशी
नियेत तशी त्यास वरकत त्या बादशहांची दृष्टी लोकांचे कल्याणांत होती .”^{११}

छत्रपती शिवाजी महाराजांच्या वरील पत्रावरून असे दिसून येते की,
औरंगजेबाचे पणजे अकबर बादशहा यांनी बावन वर्षे राज्य केले . त्या काळात सर्वांना
न्यायाने वागविले . त्यामुळे त्यांना जनतेने ‘जगतगुरु’ अशी पदवी दिली . अकबर बादशहा
सहज जिझिया कर वसूल करू शकले असते . पण त्यांनी तसे केले नाही . त्यांचे राज्य वाढत
राहिले . त्यामुळे छत्रपती शिवाजी महाराज औरंगजेबाला सांगतात की, अकबर बादशहाप्रमाणे
राज्य करावे . कोणावरही अन्याय करू नये आणि दिगंकिर्ति मिळवावी . अन्यथा गुजरातच्या
सुलतान महमद सारखे बुडाल .

संदर्भ ग्रंथ :

१. डॉ.गदे प्रभाकर, 'मराठी राज्य आणि मराठी लोक' विद्या प्रकाशन, नागपूर, प्रथमावृत्ती - १९९९, पृ -४५ .
२. डॉ.गदे प्रभाकर, उपरोक्त, पृ -४५ .
३. कित्ता, पृ -४५ .
४. कित्ता, पृ -४६ .
५. डॉ.देशपांडे प्र.न. 'छत्रपती शिवाजी महाराजांची पत्रे' सुषमा प्रकाशन, धुळे पहिली आवृत्ती मार्च १९८३, पृ -४ .
६. डॉ.कुलकर्णी अ.रा. 'अशी होती होती शिवशाही', राजहंस प्रकाशन, १०२५ सदाशिव पेठ, पुणे, पृ .१५
७. डांगे श्री.अ. 'वारा भाषणे' अभिनव प्रकाशन, मुंबई - १४ द्वितीय आवृत्ती १९७६ पृ - १०९ .
८. सभासद कृष्णाजी आनंत 'सकासबद बखर' (सं) हेरवाडकर र.वि. व्हीनस प्रकाशन, पुणे, प्रथमावृत्ती - १९८६, पृ - ३६ ते ३८ .
९. अमात्य रामचंद्रपंत, 'आज्ञापत्र' (सं) देशपांडे प्र.न. व देशपांडे विजया, स्नेहवर्धन प्रकाशन, पुणे प्रथमावृत्ती, सप्टे-२००५ . पृ .३०
१०. कित्ता, पृ - २५
११. सभासद कृष्णाजी आनंत, उपरोक्त, पृ .१००-१०१
१२. अमात्य रामचंद्रपंत, 'आज्ञापत्र' (सं) देशपांडे प्र.न. व देशपांडे विजया, स्नेहवर्धन प्रकाशन, पुणे प्रथमावृत्ती, सप्टे-२००५ .पृ .२४
१३. सभासद कृष्णाजी आनंत, उपरोक्त, पृ .१०३
१४. समर्थ रामदास : 'विवेकदर्शन' (सं) वि.रा. करन्दीकर, साहित्य अकादेमी, नवी दिल्ली, प्रथमावृत्ती - १९८२, पृ - १९२-१९५
१५. अमात्य रामचंद्रपंत, 'अज्ञानपत्र', उपरोक्त, पृ .२५,२६ .

१६. कित्ता, पृ.२६.
१७. देशपांडे, प्र.न. उपरोक्त, पृ - ९९.
१८. कित्ता, पृ - ९९.
१९. कित्ता, पृ - ९९.
२०. कुलकर्णी, अ.रा. 'अशी होती शिवशाही', राजहंस प्रकाशन, सदाशिव पेठ, पुणे, प्रथमावृत्ती - १९९९, पृ - ३४.
२१. कित्ता, पृ - ३४ - ३५.
२२. सभासद कृष्णाजी आनंत, उपरोक्त पृ - ३२.
२३. देशपांडे, प्र.न. उपरोक्त, पृ - १६७.
२४. कित्ता, पृ - १६७.
२५. कित्ता, पृ - १५७.
२६. कित्ता, पृ - १५७.
२७. कित्ता, पृ - १५७.
२८. कित्ता, पृ - १५७-१५८.
२९. कित्ता, पृ - १५८.
३०. Bhaware N.G. 'caste favours, patronage & privileges under Shivaji's Rule (ed) Kamble B.R. 'Studies in Shivaji & his time' Shivaji University, Kolhapur first edition- 1982 P. 190 .
३१. कित्ता, पृ - १९१.
३२. कित्ता, पृ - १९१-१९२.
३३. कित्ता, पृ - २००-२०१.
३४. कित्ता, पृ - २००, ०५, ०६, ०७.
३५. पानसरे गोविंद 'शिवाजी कोण होता' लोकवाङ्मय गृह प्रभादेवी, मुंबई तृतीय आवृत्ती - १९८८ (पुनर्मुद्रण - एप्रिल-२००००) पृ २८-२९.

३६. डॉ. खोबरेकर वि.वो., 'महाराष्ट्राचा इतिहास - मराठा कालखंड भाग - १, शिवकाल', महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ, मुंबई, प्रथमावृत्ती, नोव्हेंबर, २००६, पृ. ६६२-६३.
३७. देशपांडे, प्र.न. उपरोक्त, पृ - ८१.
३८. कित्ता, पृ - २०२.
३९. कित्ता, पृ - २०२.
४०. कित्ता, पृ - २०२-२०३.
४१. कित्ता, पृ - २०३.
४२. कित्ता, पृ - २०३.
४३. कित्ता, पृ - २०४.
४४. कित्ता, पृ - २०४.
४५. कित्ता, पृ - २०४-२०५.
४६. कित्ता, पृ - ४.
४७. कित्ता, पृ - ४.
४८. समर्थ रामदास : 'विवेकदर्शन; उपरोक्त पृ - १९६-१९७.
४९. सभासद कृष्णाजी आनंत, उपरोक्त पृ - १००-१०१.
५०. कित्ता, पृ - १०३
५१. डॉ. खोबरेकर वि.वो., उपरोक्त, पृ. १४०.
५२. सभासद कृष्णाजी आनंत, उपरोक्त पृ - १०३
५३. अमात्य, रामचंद्र नीलकंठ, आज्ञापत्र' (सं) देशपांडे प्र.न. व देशपांडे विजया, स्नेहवर्धन प्रकाशन, पुणे, प्रथमावृत्ती - सप्टें-२००५, पृ - २३,२४.
५४. कित्ता, पृ - २४.
५५. समर्थ रामदास, उपरोक्त, पृ - १९१.

५६. कुलकर्णी अ.रा., 'शिवकालीन महाराष्ट्र (सं.)' कुलकर्णी अ.रा. व खरे ग.ह. -
‘मराठ्यांचा इतिहास खंड - १, कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन, पुणे, प्रथमावृत्ती, १९८४,
पृ. ३६१
५७. कित्ता, पृ - ३६१
५८. कित्ता, पृ - ३६२
५९. कित्ता, पृ - ३६४
६०. पानसरे गोविंद, उपरोक्त, पृ. ६९.
६१. कित्ता, पृ - ६९.